

II etapp – Saksa okupatsioon Eestis aastatel 1941–1944

Sissejuhatus

Tema Ekstsellents Eesti Vabariigi President Lennart Meri kirjutas 14. augustil 1998 komisjoni liikmetele:

“Ma loodan, et komisjon suudab aidata minu riigil astuda kindlalt tuleviku poole pärast seda, kui on tuvastatud kõik isikud ja rühmad, kes vastutavad pool sajandit tagasi Eestis toimunud paljude traagiliste sündmuste eest.”

Komisjon moodustati, et uurida põhjalikult ajaloolisi dokumente inimõiguste massilise rikkumise kohta Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda.

1939. aasta augustis sõlmisid Saksamaa ja Nõukogude Liit Molotov-Ribbentropi pakti ning pärast seda, 1940. aasta juunis, okupeeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi. Aastatel 1940–1941 alustas Nõukogude Liit Eesti Vabariigi inkorporeerimist Nõukogude Liitu. Selle eesmärgi saavutamiseks arreteeriti paljud Eesti Vabariigi juhtivad poliitikud, ametnikud, äri- mehed, haritlased, ohvitserid ja jõukad talupidajad. Eesti Vabariigi riiklik struktuur hävitati, mittetulundusühingud suleti, eraomandile ja omandiõigusele seati piiranguid. Kokku langes inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude ohvriks kümneid tuhandeid Eesti kodanikke ja elanikke. 1941. aasta juunis ründas Saksamaa Nõukogude Liitu ja okupeeris Eesti territooriumi kuni aastani 1944, jätkates Eesti riigi struktuuri õõnestamist ja põhjustades elanikkonnale suuri kannatusi. Alates Eesti taasokupatsioonist 1944. aastal kehtestas Nõukogude Liit uuesti oma riigikorra, mis püsis kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni.

Komisjon jaotas oma uurimistöö kolmeks osaks: esimene Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944) ja teine Nõukogude okupatsioon (alates aastast 1944).

Käesolevas raportis tahetakse esmajoones esitada Eesti rahvale fakte Saksa okupatsiooni kohta. Need faktid põhinevad uurimistööl, mille komisjon tellis Eesti ajaloolastelt, kes kasutasid Eestis, Saksamaal ning (piiratud koguses) Venemaal, Iisraelis, Ameerika Ühendriikides ja Rootsis olevaid arhiivimaterjale. Komisjon usub, et uurimisaranded on kvaliteetsed, faktidele vastavad ning tuginevad kindlalt otsestele ja kaudsetele allikatele.

Komisjon soovib tunnustada oma ajaloolaste ja tegevsekretäri Toomas Hiio pühendumist.

Komisjon tahab kohe alguses lugejale selgitada, et üldine vastutus enamiku, kui mitte kõigi raportis käsitletud kriminaalsete episoodide eest lasub Saksa sõjaväe- ja tsiviilokupatsioonivõimudel. See tuvastati Nürnbergi protsessidel ja on tuvastatud ka paljudes muudes seostes ning Saksamaa tegevust kajastatakse mitmetes uurimisarannetes. Käesoleva raporti

eesmärk on siiski ka nende eestlaste kindlakstegemine, kes andsid korraldusi või osalesid kirjeldatud sündmustes ning kes oma ametikohtade või tegevuse tõttu vastutavad inimsusevastaste kuritegude, genotsiidi või sõjakuritegude eest.

Mõisted

Et täpselt määratleda, keda lõppraportis käsitletakse, leppis komisjon kokku, et terminit “eestlane” kasutatakse vaid kodakondsuse tähenduses. Kui me peame vajalikuks nimetada Eesti kodanike konkreetseid etnilisi või usulisi rühmi, kasutame vastavat terminit (nt. “Eesti juudid”). Enamusrahvuse määratlemiseks kasutame me terminit “etnilised eestlased”.

Komisjon tunnistab, et mitme Eesti Omavalitsuse liikme, sealhulgas Hjalmar Mäe ja Alfred Wendti täpne kodakondsus on vaieldav. Komisjoni arvamuse kohaselt osutab nende isikute tegevus selgelt sellele, et nad pidasid ennast Eesti kodanikeks, ning see, et nad võisid tegelikult olla Saksa kodakondsuses, ei ole käesoleva raporti järelduste puhul oluline.

Oma esimesel koosolekul otsustas komisjon kasutada käesolevale raportile lisatud Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud “inimsusevastaste kuritegude” definitsioone. Kuigi nimetatud definitsioonid töötati välja palju aastaid pärast meie poolt uuritud sündmusi, oleme veendunud, et need kajastavad standardit, mis on nende sündmuste puhul kohane. Komisjon ei ole kohus; kõik õiguslikud meetmed, mida võidakse rakendada komisjoni leidude tulemusena, kuuluvad Eesti Vabariigi asjakohaste ametiasutuste pädevusse.

Nende sündmuste analüüsimisel, millel põhineb käesolev raport, jõudis komisjon järeldusele, et teatud sündmused vastasid Rooma statuudi artiklis 6 sätestatud genotsiidi definitsioonile; Eesti juutide ja Eesti mustlaste tapmine oli “rahvusliku, rassilise või religioosse grupi täielikuks või osaliseks hävitamiseks toime pandud tegu”. Lisaks vastas Nõukogude sõjavangide tapmine sel perioodil nimetatud statuudi artiklis 8 sätestatud sõjakuritegude definitsioonile.

Kriminaalsed sündmused

Komisjon usub, et Saksa okupatsiooni ajal toimunud järgmised sündmused on vähemalt esmapilgul usutavaks tõendiks selle kohta, et nii Eesti territooriumil kui ka väljaspool seda panid genotsiidiga seotud ja inimsusevastaseid kuritegusid ning sõjakuritegusid toime eestlased või toimusid need eestlaste aktiivsel kaasaabil.

1. Eesti ja holokaust

1.1. Eesti juutide tapmine

Haarangu ja tapmised algasid kohe pärast esimeste Saksa vägede saabumist. Neile järgnes üsna pea hävitusüksus *Einsatzkommando (Sonderkommando) 1A*, mille ülemaks oli Martin Sandberger ja mis moodustas osa eriülesandega grupist *Einsatzgruppe A*. Viimast juhtis Walter Stahlecker. Samal ajal kui sakslased liikusid läbi Eesti, jätkusid arreteerimised ja hukkamised. Ligikaudu 75%-l Eesti juudikogukonnast, kes teadsid, milline saatus neid oleks oodanud, õnnestus põgeneda Nõukogude Liitu; peaaegu kõik ülejäänud juudid (950 kuni 1000 meest, naist ja last) tapeti enne 1941. aasta lõppu. Nende hulka kuulusid ka Ees-

ti ainuke rabi, Tartu Ülikooli juuditeaduse professor, juudi kogukonnast lahkunud juudid, vaimuhaiged ja mõned Eesti Vabadussõja veteranid. Teadaolevalt elas Eestis sõja üle vähem kui tosin Eesti juuti.

1.2. Välisriikidest toodud juutide tapmine Eesti territooriumil

Sakslased küüditasid Eestisse teadmata arvu juute teistest riikidest, sealhulgas Leedust, Tšehhoslovakiast, Saksamaalt ja Poolast. 1942. aastal asutati Jägalas töölaager, mida juhtis eestlane Aleksander Laak. 1942. aasta jooksul toodi Terezini getost Eestisse mitu ešeloni. Ligi 3000 juuti, keda ei valitud välja töötegemiseks, viidi Kalevi-Liivale ja lasti maha. Jägala laager likvideeriti 1943. aasta kevadel: enamik vangidest lasti maha.

Vaivaras asunud laagrikompleks asutati 1943. aasta septembris ja seda juhtisid Saksa ohvitserid (Hans Aumeier, Otto Brennais ja Franz von Bodman). Kompleks koosnes ligikaudu kahekümnest välilaagrist, millest mõned töötasid vaid lühikest aega. Kui venelased alustasid sügisel 1944 pealetungi, evakueeriti osa vange meritsi ja viidi Danzigi ligidal asuvasse Stutthofi koonduslaagrisse. Kloogal lasti maha ligikaudu 2000 vangi, nende laibad kuhjati tuleriitadele ja põletati. Tapmised toimusid erinevatel aegadel ka Tallinna Keskvanglas, Tartu koonduslaagris ja mujal.

1.3. Eesti sõjaväeüksuste ja politseipataljonide osalemine väljaspool Eestit asuvates linnades ja transiitlaagrites ning töö- ja koonduslaagrites Eestis, kus leidsid aset genotsiidid või inimsusevastased kuriteod, millega kaasnes juutide ja teiste tsiviilelanike tapmine või küüditamine ning mille puhul need üksused täitsid erinevaid rolle

Komisjoni uurijad on analüüsinud sõjajärgsete Nõukogude kohtuprotsesside toimikuid, püüdes välja selgitada eesti sõjaliste üksuste ja politseipataljonide asukohti ja tegevust eri aegadel. Osa materjalist saab kokku viia raamatus "Eesti Vabadusvõitlejad" esitatud teabega. Teavet saadi ka inimestelt ja mälestustest. Oma uurimistöö põhjal järeldas komisjon, et Eesti Leegion ja mõned eesti politseipataljonid osalesid aktiivselt juutide vastu suunatud haaran-gute korraldamisel ja juutide mahalaskmisel vähemalt ühes Valgevene linnas (Novogrudok), valvekohustuste täitmisel vähemalt neljas Poola linnas (Lodz, Przemysl, Rzeszow ja Tarnopol) ning mõnedes Eestis ja muudes riikides asuvates laagrites, samuti aitasid nad kaasa teadmata arvu tsiviilelanike küüditamisele Valgevenest ja Poolast Saksamaale.

2. Mustlaste tapmine Eestis

1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli Eestis 776 mustlast. Komisjoni uurijad koostasid nimekirja 243 Eesti mustlasest, kes tapeti 1942. aasta oktoobri lõpus. Teadaolevalt hukati Eestis ka mõned tõenäoliselt Tšehhoslovakiast pärit mustlased. Hinnanguliselt mõrvati Eestis kokku umbes 400 kuni 1000 mustlast – meest, naist ja last. Teada on, et mõned Eesti mustlased elasid sõja üle.

3. Veel vähemalt 7000 inimese, sealhulgas ligikaudu 6000 etnilise eestlase tapmine

Komisjoni uurijad analüüsisid statistiliselt nõukogudeaegseid sõjajärgseid (alates aastast 1944) arhiivitoimikuid ning analüüsisid põhjalikult ka olemasolevaid andmebaase. Uurijad leidsid, et peale juutide ja mustlaste tapeti sel ajavahemikul ligikaudu 6000 etnilist

eestlast. Lisaks mõrvati ligikaudu 1000 inimest, kelle kodakondsus ei olnud täpselt teada, kuid kellest enamik olid etnilised venelased. Mõnedel juhtudel toimus ka mingis vormis kohtuprotsess, teistel juhtudel ei püütudki seda pidada. Ilmnes, et enamik tapetutest olid etnilised eestlased, keda süüdistati hävituspataljonides osalemises või kommunismi pooldamises. Leitud on tõendeid selle kohta, et tapetute hulka kuulus ka süüdistatavate perekonnaliikmeid. Enamik tapmisi leidis aset enne 1942. aasta kevadet.

4. Nõukogude sõjavangide tapmine

Nõukogude sõjavangide kinnipidamistingimused olid primitiivsed, peegeldades nii Saksa vägede pealetungi esialgset kiirust kui ka Saksamaa keeldumist kohaldada rahvusvahelisi konventsioone Nõukogude Liidu kodanikele. Nõukogude sõjavangide suremus oli sõja esimesel talvel väga suur. Paljud vangid olid oma üksustest mõni aeg enne vangistamist ära löigatud ja vangilaagrisse jõudnud halvas tervislikus seisundis olevad inimesed olid märkimisväärses ohus. Mõnede Nõukogude sõjavangide (peamiselt poliitiliselt usaldusväärseteks peetavate ukrainlaste) olukord paranes hiljem, kui nad pandi põllumajandustöödele. Ülejäänud vangid, kes olid töölaagrites, elasid äärmiselt rasketes tingimustes. Väheste olemasolevate tõendite põhjaliku analüüsi alusel võib oletada, et rohkem kui 30 000-st Eestis hoitud Nõukogude sõjavangist suri 15 000 vangistuses. Võimatu on kindlaks määrata, kui palju sõjavange suri hooletussejätmise ja väärkohtlemise tõttu ning kui suur hulk tapeti.

5. Sunni- ja orjatöö

Komisjoni uurijad leidsid tõendeid selle kohta, et Vaivara laagrikompleksis ning mujalgi rakendati sunni- ja orjatööd. Orjatöölisi defineeritakse kui vange (tavaliselt juudid ja mõned Nõukogude sõjavangid), kes pidi sunnitööga tapetama. Sunnitöölisi ekspluateeriti samuti, ja seda mõnikord ülihästi tingimustes, kuid nende puhul ei olnud surnuks töötamine ette nähtud.

Vastutuse põhimõtted

Komisjon otsustas, et vastutus ülaltoodud sündmustega seotud toimepandud kuritegude eest tuleb määrata kindlaks kahel viisil. Esiteks peame me teatud inimesi vastutavaks nende ametikohtade tõttu: see tähendab, et nad andsid korraldusi, mille tagajärjeks olid inimsusevastased kuriteod. Sellisteks isikuteks olid Eesti Omavalitsuse kõrgeimad liikmed, kes tegutsesid Hjalmar Mäe alluvuses direktoritena ja andsid talle otse aru.

Teisel juhul määratakse vastutus kindlaks vaid konkreetse isiku tegevuse alusel. Me ei tee vahet neil, kes astusid vabatahtlikult okupeeriva võimu teenistusse või kes värvati teenistusse; oluline on konkreetse inimese tegevus.

Vastutuse üksikasjalikum eritlus

Komisjon analüüsis Eesti Omavalitsuse (tuntud nimetuse “direktoorium” all) rolli. Eesmärk oli teha kindlaks, kelle volitustel ja millistel asjaoludel direktoorium asutati, kas sellel oli märkimisväärne tegevusvabadus, kuidas tegutses see suhetes okupatsioonivõimu ja Eesti

rahvaga ning mil määral peaks direktoriumi tegutsemise ajal toime pandud kriminaalsete tegude eest jagama vastutust inimesed, kes töötasid selle egiidi all.

Komisjon järeldas, et direktorium asutati sakslaste volitustel ja selle eesmärk oli tagada Eesti territooriumi haldamiseks sobiv struktuur, mis piiraks sakslaste vajadust kasutada sel eesmärgil omi ressursse. Direktori ametikoht oli vabatahtlik; ei ole ühtegi tõendit selle kohta, et kedagi direktoriumi juhtkonnast oleks kuidagi sunnitud midagi tegema.

Kuigi direktoriumil ei olnud täielikku tegevusvabadust, oli sel Saksa poliitiliste, rassiliste ja majanduslike põhimõtete raamistikus märkimisväärne autonoomia. Näiteks kasutasid direktorid oma õigusi vastavalt Eesti Vabariigi seadustele ja määrustele, kuid vaid ulatuses, milles Saksa sõjaväeline juhtkond ei olnud neid tühistanud või muutnud.

Autonoomia võimaldas direktoriumil eelkõige säilitada need politseistruktuurid, kes tegid koostööd sakslastega Eesti juutide ja mustlaste vastu haarangute korraldamisel ja nende tapmisel ning nende eestlaste jälitamisel ja tapmisel, keda peeti okupeerijate vastasteks. Nimetatud politseistruktuurid liideti lõpuks Julgeolekupolitseiks. Samuti hõlmas direktoriumi tegevus eestlaste ebaseaduslikku värbamist sunnitööle või sõjaväeteenistusse Saksa armeesse.

Seepärast on komisjon seisukohal, et järgmised isikud, kes teenisid erinevatel ajavahe-
mikel direktorina või olid teistel kõrgematel ametikohtadel, jagavad oma ametikohtade
tõttu vastutust koos Saksa ametiasutustega Eestis toime pandud kriminaalsete tegude eest
ning vastutavad kaudselt ka nende nõusolekul Saksa okupatsiooni ajal formeeritud sõjaliste
üksuste ja politseipataljonide tegude eest väljaspool Eesti piire:

Hjalmar Mäe
Oskar Angelus
Alfred Wendt (Vendt)
Otto Leesment
Hans Saar
Oskar Öpik
Arnold Radik
Johannes Soodla

Komisjon kaalus ka asjaolusid seoses politsei loomisega ja selle rolli algselt sisedirekto-
ri (Oskar Angelus) ning hiljem direktoriumi juhi (Hjalmar Mäe) otsesel juhtimisel, kuni
sakslased politsei 1944. aastal üle võtsid.

Kuigi eesti politseistruktuurid allusid ametlikult Saksa Julgeolekupolitseile ja korrapolit-
seile, osutavad tõendid sellele, et eestlased kasutasid märkimisväärset tegevusvabadust kaht-
lusaluste arreteerimisel ja ülekuulamisel ning karistuste määramisel ja täidesaatmisel.

Komisjon analüüsis politsei struktuuri ja operatiivset pädevust läbi mitme reorganiseeri-
mise, sealhulgas 1942. aasta mais toimunud reorganiseerimine, mille käigus ühtlustati politsei
struktuur Saksa Julgeolekupolitsei struktuuriga. Komisjon usub, et politsei oli aktiivselt seotud
Eesti juutide arreteerimise ja tapmisega. Politsei osales aktiivselt ka nende eestlaste vastu suu-
natud tegevuses, keda peeti sakslaste vastasteks. Sellega seotud ülesandeid täitis eelkõige Eesti
Julgeolekupolitsei (B-grupp), mida juhtis Ain-Ervin Mere ja hiljem Julius Ennok.

Komisjon on seisukohal, et hoolimata kriminaalsest tegevusest, milles osalesid paljud
politseinikud, ei ole õige pidada vastutavaks vaid ametikohtade tõttu kõiki inimesi, kes tee-
nisid Saksa okupatsiooni ajal erinevates politseistruktuurides. Individuaalselt peavad vastu-
tama oma tegevuse eest inimesed, kes kuritegusid tegelikult toime panid, ükskõik kas nad

töötasid politseis või mujal.

Kuid komisjon usub, et sellest üldisest reeglist tuleks teha erand Julius Ennoki poolt juhitud poliitilise politsei (osakond B-IV) liikmete puhul. Võttes arvesse selle osakonna konkreetset tegevust, usub komisjon, et on õige pidada vastutavaks nende kuritegude eest kõiki osakonnas B-IV töötanud inimesi just nende ametikohtade tõttu.

Komisjon tõstab eriti esile Ain-Ervin Mere, Julius Ennoki, mitmed surmaotsused allkirjastanud Ervin Viksi ja Evald Miksoni, vastavalt Tartu ja Tallinna laagrite ülema ning vanemohvitseri Karl Linnase ja Aleksander Koolmeistri ning Jägala laagri ja hiljem Tallinna Keskvangla ülema Aleksander Laagi rolli. Samuti peab komisjon märkimisväärseks kolmemeheliste tribunalide liikmete rolli, kes määrasid karistusi Nõukogude sõjavangidele, kommunismi pooldamises kahtlustatutele ja “antisotsiaalsele isikutele”.

Komisjon on hoolikalt analüüsinud nende isikute rolli ja vastutust, kes töötasid direktoriumi heaks teistes ametkondades peale politsei ning madalamatel ametikohtadel alates osakondade juhatajatest kuni kontoriamehnikeni. Kuigi nende tegevus aitas kaasa Saksamaa sõjalistele taotlustele, järeltas komisjon, et kuna puuduvad tõendid nende inimeste kriminaalsete tagajärgedega tegevuse kohta, ei saa neid pidada vastutavaks vaid vastavatel ametikohtadel töötamise tõttu.

Paljud madalama astme ametnikud olid olnud samadel või sarnastel ametikohtadel ka eelmiste režiimide ajal. Komisjon leiab, et nad kuuluvad sellesse suurde eestlaste kategooriasse, kes võis teada kriminaalsetest tegudest, kuid kes ei osalenud neis ega ka protesteerinud nende vastu.

Komisjon analüüsis “metsavendade” ja nende järeltulija (Omakaitse) rolli Saksa okupatsiooni varasematel etappidel. Uurimisaruannete põhjal võib järeltada, et suur osa kommunismi väidetavatest pooldajatest tapeti Omakaitse liikmete käe läbi esimese kahe kuu jooksul pärast Saksamaa sissetungi. Omakaitse üksused võtsid samuti osa juutide vastu korraldatud haarangutest (võimalik, et ka juutide tapmisest).

Hinnanguliselt kuulus Omakaitsele ligikaudu 30 000 – 40 000 meest. Omakaitse kohalike jõudude suuruse ja tapmissüüdistuste arvu võrdlemine nendes piirkondades osutab sellele, et vaid suhteliselt väike osa Omakaitse liikmetest (ligikaudu 1000 kuni 1200 meest) oli kriminaalsete tegudega otseselt seotud.

Omakaitse liikmeid värvati hiljem sõjaväeüksustesse või politseipataljonidesse koos teiste vabatahtlikega ja (hilisemas staadiumis) sundvärvatutega. Komisjon uuris olemasolevat vähest materjali nende üksuste tegevuse kohta Eesti territooriumil ja mujal.

Komisjon analüüsis eesti sõjaväeüksuste ja politseipataljonide rolli, et teha kindlaks konkreetsed üksused, mis osalesid järgmises tegevuses:

- 1) Vilniusest küüditatud juutide konvoeerimine Eesti laagritesse;
- 2) valvurite eraldamine Vaivara laagrikompleksi, Tartu, Jägala, Tallinna laagrite ja Nõukogude sõjavangide laagrite jaoks, kus kõigis tapeti vange;
- 3) valveülesannete täitmine Poolas Izbicas asuvas juutide transiitlaagris, kus tapeti suur hulk juute;
- 4) valvurite eraldamine nende juutide põgenemise ärahoidmiseks, kellele korraldati haaranguid mitmetes Poola linnades, sealhulgas Lodzis, Przemysl, Rzeszowis ja Tarnopolis;
- 5) juutidele korraldatud haarangud ja juutide massiline mahalaskmine vähemalt ühes Valgevene linnas (Novogrudok).

Eesti sõjaliste üksuste uurimine on keeruline üksuste nimetustes, koosseisus ja ülesan-

netes tehtud mitmete muudatuste tõttu, mis on kohati halvasti dokumenteeritud. Kuid siiski on osutunud võimalikuks nõukogudeaegsete kohtudokumentide ettevaatlikul kasutamisel ning võrdlemisel Eesti arhiivimaterjalidega kindlaks määrata, et eesti üksused võtsid aktiivselt osa vähemalt ühest hästi dokumenteeritud haarangust ja massimõrvast Valgevenes. 36. politseipataljon osales 7. augustil 1942 kõigi Novogrudoki linnas veel ellu jäänud juutide kokkukogumisel ja mahalaskmisel.

Avaldatud materjalides kirjeldatakse, et see üksus võitles tollal partisanidega. Komisjon usub, et kuigi politseiüksuste ja partisanide vahel oli mitmeid kokkupõrkeid, kirjeldati osalemist tsiviilelanike, sealhulgas juutide vastu suunatud tegevuses vahetevahel kui “võitlemist partisanide vastu” ja “sõjavangilaagrite valvamist”.

Kuigi selle teema kohta on vähe dokumentaalseid tõendeid, on ka mitmed inimesed teatanud, et eesti üksuste liikmed olid vahiteenistuses Lodzis, Tarnopolis, Przemyslis ja Rzeszowis. 1942. aasta juulist septembrini toimus suur küüditamine kolme viimase linna getodest Belzeci surmalaagrisse. Kuid ei mainitud kuupäevad ega ka antud ütlused ei viita otseselt eesti üksuste osalusele.

Uurimistöö käigus on samuti leitud tõendeid inimsusevastaste ja genotsiidiga seotud kuritegude kohta, milles osalesid erinevatel perioodidel 286., 287. ja 288. politseipataljon. See hõlmab vangide tapmist Eesti laagrites ning osalemist Poola, Valgevene ja Leedu külades korraldatud “haarangutel”. 287. pataljon tegutses Klooga laagris septembris 1944, mil seal tapeti viimased ellujäänud vangid. Selgusetuks jääb, kas tegelikeks tapjateks olid Saksa SS-väed, eesti SS-reservüksuse või 287. pataljoni liikmed. Kindel on aga see, et 287. pataljon osales aktiivselt vangide kokkukogumisel, nende valvamisel ja surmapaika saatmisel. Üksus taandus Saksamaale ja enamik selle meestest saadeti 20. eesti SS-diviisi.

Võttes arvesse politseiüksuste koosseisu sagedast vahetumist, ei usu komisjon, et nende üksuste, mille kohta on andmeid, või muu konkreetse üksuse koosseisu kuulumine oleks iseenesest tõendiks kuritegudes osalemise kohta. Siiski tuleb neis üksustes inimsusevastaste kuritegude toimepanemise ajal teeninud inimesed võtta vastutusele nende endi tegevuse eest.

Üldised kaalutlused

Komisjon leidis, et raporti lõpetuseks tuleb kindlasti esitada mõned üldised märkused seoses Eestis Saksa okupatsiooni ajal valitsenud olukorraga.

Kahtlemata põhjustas aastapikkune Nõukogude okupatsioon, millele kohe järgnes Saksamaa rünnak Nõukogude Liidule, Eesti asutuste ja kodanikele tohutuid kahjusid. Eelkõige tekitas paanilise õhkkonna massiline küüditamine 1941. aasta juunis (viidi ära vähemalt 1% kogu elanikkonnast, sealhulgas 10% juudikogukonnast), mille järel näis Saksamaa sissetung alguses paljudele vabanemisena.

Esimese kahe kuu jooksul tekkinud segaduses, mis kestis seni, kuni Saksa väed okupeerisid terve Eesti, jäi natslikku genotsiidipoliitika rakendamine Eesti territooriumil ja Eesti juutide vastu suures osas elanikkonnale märkamatuks (see ilmneb Eesti juutide mõrvamisel Pärnus ja mujal).

Tõsisemad juutide (ja mustlaste) vastu suunatud haarangud algasid 1941. aasta augustis ning selleks ajaks oli põgenenud üle kolmveerandi juudikogukonnast. Lünklikud tõendid viitavad sellele, et mitmed inimesed jäid maha, sest nad keeldusid varjupaiga otsimisest Nõukogude Liidust.

Ülejäänud Eesti juudid hävitas *Einsatzkommando* 1A Omakaitse ja eesti politsei kaasabil sedavõrd põhjalikult, et getot ei moodustatudki. Kuni ajani, mil Eesti laagritesse küüditati välisriikide juudid, olid ainukesteks Eesti territooriumil ellujäänud juutideks need, keda varjasid eestlastest sõbrad või sugulased.

Eesti sõjaväeüksuste (sealhulgas Eesti Leegioni) ning politseipataljonide kasutamine mitmesuguste ülesannete täitmiseks Valgevenes ja Poolas osutab parimal juhul nende üksuste ja ohvitseride ükskõiksusele juutide raske olukorra suhtes; halvimal juhul tähendab see nende aktiivset osalemist genotsiidis. Eesti üksused valvasid mitmeid Poola linnu, kust juute perioodiliselt surmalaagritesse küüditati, et vältida nende põgenemist. Mujal toimunu põhjal võib järeldada, et neist laagritest püüti metsadesse põgeneda. Eesti üksuste poolt toime pandud tegude kohta ei ole dokumentaalseid tõendeid, kuid vihjed nende viibimise kohta nimetatud linnades ja nende ümbruses on selged.

Sama selge on Poola vastupanuvõitleja Jan Karski seletus Izbica transiitlaagri sündmuste kohta, mida ta pealt nägi. Juudid laaditi vagunitesse, mille põrandad olid kaetud kustutamata lubjaga ning mis juhiti siis kõrvalteele ja hoiti seal, kuni juudid surid. Karski sisenes laagrisse (eeldades algselt, et see oli Belzec), andes eesti valvurile altkäemaksu. See identifitseerimata eesti üksus täitis valveülesandeid koos muude teistest rahvustest abiteenistuslastega.

Tõendid 36. politseipataljoni osalemise kohta Novogradokis asuva geto likvideerimisel on palju ilmsemad ja vaieldamatud. Pidades silmas keelekasutust (“võitlemine partisanide vastu”), millega korduvalt varjati antud kuritegu, usub komisjon, et vähemalt osa eesti politseipataljonide tegevusest kujutas endast inimsusevastaseid või genotsiidiga seotud kuritegusid või nende toimepanemisele kaasaaitamist.

Kahtlusi on ka seoses “metsavendade” ja hiljem Omakaitse tegevusega esimestel nädalatel pärast Saksa vägede sissetungi, kuigi see osa uurimisvaldkonnast ei ole eriti põhjalikult dokumenteeritud. “Hävituspataljonide” värbamine selleks, et toetada Punaarmee taganemist “põletatud maa taktika” kasutamisel, põhjustas Eestis suvesõja – kokkupõrked toimusid peamiselt eestlastest koosnevate relvastatud salkade vahel, kes olid vastandlikel poliitilistel seisukohtadel.

Meie uurimistöö on näidanud, et valdav enamik hävituspataljonide liikmetest olid etnilised eestlased, nagu ka suur hulk nende vastu võidelnud “metsavendadest” ja Omakaitse liikmetest. Ilmselt on põhjust uskuda, et Saksamaa sissetungi esimese etapi ajal tekkinud segaduses panid kuritegusid toime mõlemad konfliktipooled ning et süütuid tsiviilisikuid tapeti tahtlikult. Sellesse kategooriasse kuuluvad väga paljud “kahtlusalused”, kelle vastu korraldas haaranguid Omakaitse, ning suur hulk Nõukogude hävituspataljonide poolt tapetud inimesi.

Kõige raskem oli olukord nende inimeste jaoks, kes tahtsid pöörduda tagasi vabasse ja demokraatlikku Eesti riiki ning olid seetõttu nii saksa- kui ka nõukogudevastased. Neil ei olnud peaaegu mingeid vahendeid enda väljendamiseks. Nende inimeste tegevuse tulemusel võis Saksa okupatsiooni varasematel etappidel sõjaväe- ja politseiüksustes vabatahtlikke nappida.

Eesti Julgeolekupolitsei poolt korraldatud rahva meelsuse uuringute tulemustest võib leida lünklikke tõendeid selle kohta, et passiivne vastupanu suurenes siis, kui muutus ilmselt asjaolu, et Eesti iseseisvust ei ole võimalik taastada sakslaste egiidi all ning et Nõukogude Liidu poolt läbi viidud maa ja vara konfiskeerimise protsess on pöördumatu.

Märkida tuleb ka seda, et üle 3500 eestlase ületas Soome lahe – ühed selleks, et pääseda sundvärbamisest, teised selleks, et teenida vabatahtlikult Soome armees – nii et nad said võidelda Nõukogude Liidu vastu, kuid mitte Saksamaa juhtimise all. Paljud neist meestest kasutasid nende arvates sel ajal ainukest võimalust mängida mingitki aktiivset rolli võitluses Eesti

iseseisvuse lõpliku taastamise eest. Me oleme veendunud, et need 1800 meest, kes naasid Eestisse 1944. augustis viimase sõjaeelse Eesti peaministri Jüri Uluotsa innustusel, uskusid seda jätkuvalt, kui nad Nõukogude vägede pealetungi ajal Eestisse tagasi pöördusid.

Oma olemuselt oli tõsisemaks probleemiks kogu Saksa okupatsiooni ajal (ja pärast seda) asjaolu, et vastupanu sakslastele tõlgendati paratamatult kui kommunismi ja Nõukogude Liidu toetamist, samas tõlgendati vastupanu Nõukogude Liidule natsismi pooldamisena. Hoolimata Eesti Vabariigi diplomaatide teenistuse jätkumisest mitmes riigis ei olnud olemas Eesti valitsust eksiilis, mille nimel oleks saanud vastupanuliikumist korraldada. Sel ajal oli väga vähe "eikellegimaad".

Vähesed demokraatiat ja iseseisvust pooldavad ning veel vabaduses viibivad poliitikud arvasid kuni 1944. aasta hilissuveni, et pärast sõja lõppu oleks Eestil rahukonverentsil võimalik oma iseseisvusnõue taas maksma panna. Tagantjärele tarkuses oli see asjatu lootus. 1944. aasta septembri katse taastada iseseisev riik ja valitsus ning osutada vastupanu Nõukogude riigikorra taaskestamisele nurjus seoses Saksa vägede vastuseisuga, uue valitsuse käsutuses olnud sõjalise jõu nõrkusega ning sellega, et Nõukogude pool keeldus läbirääkimistest.

Inimesed, kes lahkusid Eestist pealetungivate venelaste eest, tegid seda sellepärast, et ei tahtnud leida ennast taas Nõukogude okupatsiooni alt. Nende hulgas olid ka inimesi, kes uskusid, et võivad sakslastega tehtud koostöö tõttu sattuda Nõukogude Liidu kohtu alla. Vähemalt mõned neist kuulusid direktoriumisse või julgeolekupolitseisse või olid valvanud sõjaväeüksuste või politseipataljonide liikmetena laagreid või linnu, kus pandi toime inimesevastaseid kuritegusid või genotsiidiakte.

Kui üksikud erandid välja arvata, ei võetud neid inimesi nende tegude eest kohtulikule vastutusele. Külma sõja puhkemine tagas mingis mõttes amnestia nende jaoks, kes võitlesid oma väitel Nõukogude Liidu vastu, isegi kui nad tegid seda liidus Saksamaaga või Saksamaale alludes. Kui mõned erandid välja arvata, siis nende sõjaeegse tegevuse kohta küsimusi ei esitatud. Seepärast said paljud neist vabalt emigreeruda Inglismaale, Austraaliasse, Kanadasse, Ameerika Ühendriikidesse ja mujale.

Meie uurimistöös analüüsiti paljude Eestisse jäänud või vangidena Nõukogude vägede kätte sattunud ja kohtu alla antud eestlaste saatust. Vähesed neist mõisteti õigeks. Osa inimesi mõisteti usaldusväärsete tõendite alusel süüdi mitmetes kriminaalsetes tegudes. Ent kui süüdistused põhinesid vaid Nõukogude Liidu kodanikuna sakslastega koostöö tegemisel, olid need põhjendamatud. Eesti liitumine Nõukogude Liiduga ei olnud seaduslik ning eestlastel oli täielik õigus pidada endid Eesti Vabariigi kodanikeks.

Me tunnistame, et mõlema Nõukogude okupatsiooni aegne repressiivpoliitika, Eesti võimetus oma iseseisvus Saksa okupatsiooni ajal või pärast seda uuesti taastada, sõja tagajärjel kaotatud inimesed ja vara ning Nõukogude Liidu vägede tagasipöördumise eest põgenenud kümnete tuhandete eestlaste kaotamine muutis Eesti ja eestlased ohvriks. Pärast sõda oli iseenesestmõistetav, et nii paguluses olevad kui ka veel Eestis viibivad eestlased süüdistasid oma ohvriseisuses peamiselt "kohal viibivat rõhujat" ehk Nõukogude Liitu. See selgitab ka, miks oli raske käsitleda Saksa okupatsiooni.

Komisjon usub, et ohvriks olemine ei välista kuritegude toimepanemist. Õigusriiki austav rahvas peaks tunnistama oma kuritegusid ning mõistma hukka nii sellised teod kui ka inimesed, kes need toime panid.

Ülekohtune on nimetada tervet rahvast kurjategijaks mõne inimese tegevuse tõttu, kuid on sama ülekohtune, kui kurjategijad püüavad end varjata ohvriseisusega.